

ՀԵՂԻՆԵ ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ-ՓԱՆԻԿՅԱՆ

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ «ԴՐԱՆՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ»-Ը (Հրատարակության 100-ամյակի առիթով)

1876 թվականին Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ Խրիմյան Հայրիկի «Դրախտի ընտանիք» անմահ աշխատությունը, որը չի կորցրել իր նշանակությունն ու հետաքրքրությունը մահ մեր օրերում: «Ժողովուրդ հայոց,—դիմում է նա իր ընթերցողներին,—քեզ համար նկարեցի դրախտի ընտանիքը... ով դուք ընտանիք հայոց, ուղղեցեք ձեր ներկայն, որ ապագան ուղիղ լինի, տնտեսեցեք ներկայն, որ ապագային հացը չի պակասի... Դու ազնիվ եղիր ու ազնիվ ժողովրդոց բարի ու պարկեշտ օրինակին հետևիր»: Որքա՞ն այժմեական են հնչում 100 տարի առաջ գրված այս իմաստուն տողերը:

Պուսի պատրիարքական Աթոռից հրաժարվելուց հետո, «Վասպուրականի Արծիվը» նոր թափով սկսեց իր գրական գործունեությունը: Այս անգամ իր հայացքը նա ուղղեց հայ ժողովրդի առօրյա հոգսերին, նրա անմխիթար ընտանեկան կյանքին: Իր պատրիարքության շրջանում էլ նա անձամբ ականատես եղավ ընտանիքների արատավոր կողմերին և ամենաարատավոր ամուսնական կյանքին, որի համար առատ նյութ էին հայթայթում պատրիարքարանի դատաստանական խնդիրների արձանագրությունները:

Այս գրքի լույս ընծայմանը նյութապես նպաստել է հայրենակից, մոլորալքանակ բարերար Աստվածատուր Զունդը: Երախտագիտության մեծ զգացմունք է խոսում Հայրիկն իր «Առ բարերարն երկասիրութեանս» առաջաբանում: «Դուք գիտեք իսկ

թե քանի դժուարագիտ են դեռ մեր ազգին մեջ գրավատակաց մեկենասները, որ ոսկւոյն հետ գիրք սիրեն և յոժար լինին տըքնասէր հեղինակին երկն ու ջանքը ոսկւով պասկել: Որչափ դժուարին է մեծայարգի ոսկին՝ անարգ թղթին և մրին հետ փոխանակել, որ այս աշխարհիս պաշտեցեալ մասօնայն է: Եւ դուք փոխանակեցիք զայն, որ քաջ գիտէք կշռել և համեմատել թե ի՞նչ է ոսկին և ինչ են չպետ համարուած թողթը և մուր: Պարծի դու, դեռ քեզ մման քիչ մարդիկ գիտեն թե ոսկին հող է, թողթը և մուր լոյս են: Բայց լոյսը դիւանին տակ և մթան մեջ անլոյս կը մնայ՝ եթէ ոսկին չօգնէ ու չհանէ զլոյսն ի լոյս»: Նա բարեբախտություն է համարում հայ ժողովրդի մման զավակների գոյությունը, որոնք լույս են սիրում և հայ ընտանիքների բարգավաճումը ցանկանում և չեն խնայում դրամը՝ «հայ տըքնասէր մշակաց վատակավոր գրիչը» քաջալերելու: «Տո՛ւր, մի խնայիր,—ասում է Հայրիկը,—թող գրիչը լոյս հանէ ւ ոսկին սիտէ զայն Հայոց աշխարհին»: Հայ ամեն մի կարող մարդու «սեպուհ պարտքն է համարում» հեղինակը այսպիսի նվիրական բարեգործությունը: «Թերևս հին Հայրենիքը,—ասում է նա,—այն չքնաղ Անին է, յորմէ դժխեմ բախտն զպապդ յօտարութիւն վարեց: Յիշէ նաև որդեկորոյս մօրդ, որ դիական մեծ պարտքը: Օ՛հ, այդ մեր սևատր անբախտ մայրիկը՝ իր բեղմատոր դրախտին բիրատուր ընտանիքը համառպիտ կորոյս և ինքն այրի մեմատոր, անմխիթար կը նստի որպէս բու իր աներակաց վերայ: Զեռն տուր

ինձ, լոյս տանք ու սրբենք մեր մօր արտասուքը, որ Օիրակայ շիջեալ փառաց վերայ դէռ աղիողորմ կ'ողբայ: Ձեռն տուր, շինենք զոր տգիտութիւն փլուց թողուց աներակ: Օրհնենք, այո՛, չէ թէ Գիթական քարով, այլ գիտութեան լուսով: Քարը դիրաշարժ է, միշտ կը կործանի, իսկ լոյսն անշարժ է, հաստատ և կայուն, միշտ անկործան կանգուն կը մնայ: Մեծ մտածողը «դրախտի ընտանիք» էր երագում, որից կախված է իր համոզմամբ հայ ժողովրդի առաջադիմությունն ու հուսալի ապագան: Իր երկասիրության մեջ Խրիմյան Հայրիկը իրեն հատուկ արիությանը կոչ է անում պատերազմել և արմատախիլ անել հայկական ընտանեկան կյանքում եղած «ծանրալուր» արատները, կտրել անբարոյականության «բազմաճղի ծառը», որ այնպես խոր արմատ է դրել հատկապես վերին խավի հասարակության մեջ:

«Ես կը գտնեմ քո եռանդը, որ կձգտիս դէպի յառաջադիմութիւն և քաղաքակրթութիւն, միայն թէ սխալ ըմբռնած ես»,—ահա այդ մոլորությունից է որ նա զգուշացնում է հեռու մնալ: Իր գրքում նա բազմիցս ցույց է տալիս հայ կյանքում բուն դրած արատները, որ պիտի վերացվեն ու մատնացուցց անում առողջն ու բանականը, որ կա հայ ընտանիքում: Խրիմյան զարմանալի առաջադիմական մտքեր է հայտնում ընտանեկան կյանքի, ամուսնության, ամուսինների փոխհարաբերությունների, կնոջ իրավունքների և շատ այլ կարևոր հարցերի վերաբերյալ:

Խրիմյան Հայրիկն իր երկասիրության մեջ պաշտպան է կանգնում հայ կնոջ ազատությանը՝ այր մարդու հետ հավասար իրավունքներ պահանջելով: Հայ կնոջը նա համարում է գերդաստանի «հոգի»: Նա ջանում է երանալեալ կյանքը երկրի վրա տեղափոխելու, երկնային դրախտը հաստատելու հայ ընտանիքի, հայ հասարակության, ամբողջ ժողովրդի մեջ: Բայց նա կարծես երկչում է կանանց հարցում այդքան շուալ գտնվելու համար, ուստի ասում է. «Ձիս պիտի դատէք, երբ եկեղեցու վարդապետ, անտարանի աշակերտ, կենաց հացին տնտես, թողու իր քարձրագոյն պաշտօն, Պողոսի քարոզած երկնից անճառ դրախտը, և երկնի ընտանեկան դրախտի համար ճառէ: Մշմարիտ կլինէր քո այդ դատաստան, եթէ երկնից դրախտ մոռնայի, ու չկապէի զայն երկրիս դրախտի հետ, որ իսկապէս երկնից դրախտի հիմն է»:

Այո՛, Մեծ երագողն այդպես էր ցանկանում լինել մեր առօրյա կյանքը, որի հիմքը ընտանեկան կյանքն է, իսկական դրախտ դարձնելու շատ դժվարին գործը:

Եվ այդ նպատակով էր, որ նա գրեց «Դրախտի ընտանիք» հետաքրքիր աշխատությունը, որը բաղկացած է 18 գլխից: Առաջին երկու գլուխները, որ կրում են «Դրախտի ընտանիք» և «Դրախտի ընտանիք արտաքույն» խորագիրը, պարունակում են առաջին մարդկային զույգի կյանքի վերաբերյալ տեղեկություններ եղեմական դրախտում և դրախտից դուրս, սուրբ Գրքի և սրբազան մատենագիրների համեմատ: Երրորդ՝ «Նահապետական տուն և ընտանիք» գլուխը վերաբերվում է հայ նահապետական ընտանիքին, որը, ինչպես ցավով նշում է Հայրիկը, «գաղթական հայոց մասը ուր որ գնաց, հոն իր մեռելոց հետ թաղեց նաև իր հայրենեաց հին ու պատուական աւանդները: Մասիսին հնությունն ու փառաց հետը մոռացավ նաև Էջմիածնի քարձրագոյն Կաթողիկէն»: Ահա չարիք, որից ազգը պիտի հեռու պահել: Ուստի Հայոց Հայրիկը մեծ «արտացավությամբ» դիմում է իր ժողովրդին, որպես հին նահապետական ժառանգորդ զավակների, մնան իրենց հայրենի տանը, չհեռանան, սիրեն Մասիսը... և սուրբ Գրիգորի Կաթողիկէն: «Մշակեցէք հայոց ձեռատունկ այգին, Արարատայ դաշտը, մի թողուք յափտեան նահապետական տուն և ընտանիքը: Դուք Մասիսին հարազատ որդիներն եք, Մասիսը ձեր սեպական տունն է. թող շէն մնա ձեր տունը»:

Սա արժեքավոր հայրենասիրական կոչ էր՝ ուղղված հայ հասարակությանը: Չորրորդ՝ «Մարդ և ամուսնություն» գլխում հեղինակը մանրամասն քննում է ամուսնության հարցերը: Ամուսնությունը բնական և անհրաժեշտ օրենք է համարվում, որ աշխարհ է եկել Ադամի և Եվայի հետ միասին: Ամուսնության շարժառիթը սերն է, իսկ նպատակը՝ «մարդկային սեռի բարգաւաճումը ի փառս իր Արարչին»: Ամուսնության բուն օրենքը, ըստ Հայրիկի, սերն է, որ հատուկ է «ամեն թոչնոց և անասնաց, առանց ամուսնական պայմանին» որ միմիայն ազատ մարդուն համար է: Ոչ ոք իրավունք չունի բնական այդ օրենքը խախտելու, քանի որ «Ամուսնական օրենքը, մեր կենանք շարունակող ստեղծագործ ձեռքն է»: Նա ճիշտ կերպով նշում է, որ մարդկային բնությունը կազմված է այնպես, որ այդ մարդը միշտ կլին մարդու ընկերությունն է որոնում, և հակառակը: Կյանքի բոլոր ուրախություններն ավելի մեծ ու զգալի են, վշտերը՝ թեթև ու տանելի, այս փոքրիկ ընկերության մեջ: Խրիմյան Հայրիկը մեծ խառնությամբ դատապարտում է բոլոր նրանց, ովքեր ծխախոտ են ամուսնությունն ու ընտանիքի սուրբ օրենքը և իրենց շնական փիլիսոփայությամբ քարոզում անառակություն, կամ կոչ են ա-

նում մարդկանց խորշել ամուսնությունից ու կանանցից «իրեն չար արարածներ» և ձրգտում են 'Իողհնեսի նման «անինչ, անտուն ու անընտանիք կարասաբնակ լինեն»։ Մեջբերելով սուրբ Գրքի այն խոսքը, թե «ոչ է բարոյք մարդոյն սիւայն լինել» առաքյալի այն խոսքին, թե՝ «բարոյք է մարդոյ ի կիւս սարդ չմերձեակ», Հայրիկը այն միտքն է հայտնում, որ մարդիկ ոչ դատապարտված են կուսակաւ կյանք վարելու առանց երբեք ամուսնության և ոչ էլ ամուսնանալ առանց բացառության։ Նա միաժամանակ նշում է, որ եթե 'Պողոս առաքյալի նման ինքնակամ չլինեին և Ավետարանին անձնվիրությամբ չօտաւայեին, ո՞վ կավետարաներ այն անգույակ բարբարոս հեթանոսների մեջ, ո՞վ կշինէր Քրիստոսի եկեղեցին և «ո՞վ կթափէր արիւն հաւատոյ վկայութեան համար»։ Ուրեմն, ինչպէս հաստատում է Մեծ հումանիստը, «մարդոյն երկու վիճակի կեանքն ևս իւր ազատ ընտրութեան և կամաց թողնած է»։

Հինգերորդ գլխում («Տուն և ընտանիք») պարզաբանվում են լավ կամ վատ, հաջող կամ անհաջող ընտանիքների վերաբերյալ զանազան հարցեր։ Նա ամեն մի ընտանիք դիտում է որպէս մի փոքրիկ թագավորություն։ Հայ ազգի առաջադիմությունն ու հետադիմությունը, նրան կյանք տվողն այդ ընտանիքն է։ Ամեն ինչ՝ լուսավորություն, գորություն, փառք, բարոյական ու նյութական հարստություն, ելնում է ընտանիքի ծոցից. և հակառակը. ընտանիքը բոլոր թըշվառությունների աղբյուրն է։ Մի խոսքով ազգի ամբողջ կյանքը ընտանիքի կյանքից կախումն ունի, ուստի ընտանիքը պետք է առողջ և օրինակելի լինի։ Լավագույն ընտանիքներ ունենալու, նրանց կործանարար ախտերից փրկելու միակ միջոցը խրիմյան Հայրիկը տեսնում է դաստիարակության, ամենից առաջ ընտանեկան լավ դաստիարակության մեջ։ «Առանց հայրական ու մայրական դաստիարակութեան անհնարին է բարեկեցիկ ազգ, ժողովուրդ և հայրենիք կազմել»։ Արժեքավոր շատ մտքեր ունի մեծ մտածողը ընտանեկան և դպրոցական դաստիարակության մասին։

«Ամուսնության կամ ընտանեկան կյանքին խափանարար գեղծումներ» գլխում (Զ գլուխ) «Վասպուրականի արծիւը» իրեն հատուկ արդարացի բարկությամբ խարազանում է հայ ազգի այն մոլախոտերին, որոնք «աւանդալոսոր ազատութեան մէջ», ցանկասիրության ընդարձակ ասպարեզ գտնելով անտեսում են ամուսնության սուրբ կապը, առանց ուխտի ու դաշնի «ամենուրեք կը գտնեն իրենց ցանկութեան կրից յազուրդ» և այնուհետև «մարդկային ամօթը

արհամարհելով» ամեն տեղ չճանաչելով պարտք և իրավունք», «ամօթ և պատույզ գագացում» իրենց մանկիկները դատապարտում են «կամ արև չտեսնելով չքանալ» կամ որբ մնալ։ Նույն կրքոտությամբ նա դատապարտում է նաև ընտանեկան կյանքի մեջ բուն դրած գեխությունը, որի մեջ «հայ ընտանիքներն շատերը... պարանոցաթաղ եղած են»։ Սա հատուկ է առանձնապէս հասարակության բարձր խավին։ Նա նշում է, որ գեխությունը, շքեղությունը, շռայլությունը, սնապարծ ցուցամոլությունը, ունայնությունը, զբոսասիրությունը և շատ նման արատները մի մեծ բանակ կազմած մարախի նման խժոժում է ազգի բարգաւաճումը, և սա է այսօր նաև պատճառներից մեկը, որ Պոլսի հայոց թիվը նվազում է։ Նա չի մոռանում իհարկէ նաև սոցիալական այլ պատճառներ, ինչպէս օրինակ հարստահարությունն ու կեղեքումը և արտաքին ու ներքին այլ պատճառներ, որոնց մասին խոսում է որպէս ժողովրդի զարգացման հիմնական արգելքների։

Զգտնելով իր ժողովրդի բարգաւաճման ու զարգացման իսկական ելքը, մեծ Հայրիկին մնում է ասել. «Կաթօթն ձեզ համար տառապեալ որդիք հայրենեաց, որ դուք ազատ մնաք այս աւերիչ գեխութենէն, ձեր փառքն ու պերճանք թող լինի հայրենեաց հողն ու դաշտ, ջուրն ու քիւրազան ծաղիկները, եզնամոլ, մաճն ու արօր և շինակահին անպաճոյն իւր խրճիթն»։

Մյուս գլուխներում մեծ մտածողը կանգ է առնում «Ընկերութիւն և իրաւունք կենակից ամուսնոյ», «Հարսանիք և խորհուրդ պսակին», «Կոչումն հարսին և փեսային», «Փոխադարձ պարտիք և իրաւունք առնելուն», «Մայր և դայակ», «Ընտանեկան դաստիարակութիւն ծնողաց», «Մահ ծնողաց և օրհնութիւն», «Ընտանեկան կտակ և յիշատակ», «Տաներեց և իւր պարտիք», «Ընտանեկան պատկառանք և ազատութիւն», «Փոփոխութիւն ընտանեկան վիճակին. անկումն և բարգաւաճումն» խնդիրների վրա։

Ուշագրավ են Հայրիկի արտահայտած մտքերը «Ընտրութիւն և իրաւունք կենակից ամուսնոյ» (գլուխ Է) հարցի վերաբերյալ մտքերը, որոնք ըստ մեծի մասին առաջադիմական ու ժամանակակից են։ Նա պահանջում է, որ ամուսնացողներն ընտրություն կատարելու ազատ իրավունք ունենան. «Կենակից ամուսին՝ հարսն ընտրելու փեսային անժխտելի իրավունքն է»։ Նույնը նա պահանջում է և հարսի համար «Վասն զի հարսը ստրուկ չէ, այլ իբրև ազատ ընկեր իւր փեսային նոյն հաւասար իրաւունքն ունի»։ Ժամանակի համար սա շատ ընդուն-

ված և սովորական մի պահանջ չէր, երբ ամուսնությունների մեծ մասը կատարվում էր բռնությամբ և քաղաքական հաշիվներով ու շահագործական նկատառումներով: Այս հարցում Հայրիկը խստությամբ զգուշացնում է, որ ամուսնությունները առանց արյունակցության լինեն, հասակի մեջ համեմատություն լինի, շահամոլություն ու զեղծումներ չլինեն, առևանգումների տեղիք չտալ և այլն և այլն: Նա հորդորում է, որ ամուսնական կյանքի գլխավոր պայմանը սերը համարվի, որը և սերտորեն կապում է ամուսիններին: Ո՛չ ոսկին, ո՛չ ադամանդն ու այլ հարստություններ չեն կարող պահել այդ սուրբ կապը: Երբ սրանք սպառվում են, «սերը տեղի կուտայ»: Կապվել «եկեղեցույ պատուիրանին համեմատ սուրբ սիրով, որով Աստուած իր հզոր ձեռքով կապեալ Դրախտի ընտանիքը»:

«Հարսանիք և խորհուրդ պսակին» գլխում իրավացիորեն նշում է, որ հարսանյաց հանդեսները կարևոր են և դաստիարակչական մեծ նշանակություն ունեն, բայց միաժամանակ զգուշացնում է ավելորդ շոքայությունից ու ուժերից վեր ծախսերից. հանգիստ չլինի, որ «Ջմարդն բուն կեանքի հայե՛ն գրկուի» կամ «Հարսանեաց» ուրախության չհաջորդի տխուր և հոգսերով լի կյանքը:

Իմաստուն է Հայրիկը իր խորհուրդներով, և, կրկնում ենք, այդ պահանջները այսօր էլ մեծ արժեք են ներկայացնում մեզ համար: Երկու ամուսինների փոխադարձ պարտավորություններն ու իրավունքները բնականիս պաշտպան է հանդիսանում կնոջ ազատության և այդ մարդու հետ հավասար իրավունքներ ունենալուն: Հայտնի է, որ եկեղեցին տղամարդուն համարում է ընտանիքի գլուխ, իսկ կնոջը՝ նրան հնազանդ մի էակ: Ավետարանը, ըստ Խրիստյան Հայրիկի, կնոջ կորուսյալ իրավունքը դարձյալ իրեն տվեց, «Թէ այսուհետև չիք խտիր, ոչ արուի և ոչ իգի, զի ամենեքեան դուք մի էք ի Բրիստոս Յիսուս»: Չնայած այն բանին, նշում է Հայրիկը, որ քրիստոնեությունը հանում է կնոջը ստրկությունից, բայց չի ջնջում նրա հնազանդ լինելու պարտքը, որ բնական է և քարոյական: Բայց այս հնազանդությունը, ըստ Հայրիկի, այնպիսին չէ, «ինչպես ժողովուրդը՝ բռնակալ իշխանին, զինուորը՝ զորապետին, ստրուկ ծառայ՝ իր տիրոջ կննդակնի... ո՛չ, այդպես, կին ոչ քոնակալության հպատակ է, ոչ զինուոր է, ոչ ստրուկ ծառայ: Կին իր ամուսնուն ազատ ընկեր ու հաւասար լծակից է ամենայն իրաւամբ: Ուստի կին աղախին չէ, այլ տան տիկին և թագուհի, թեպէտ և այդ մարդ թագաւոր լինի, իշխան լինի, տէր և գլուխ լինի, բնաւ իրաւունք չունի և կարող չէ այն-

պէս իշխել, ինչպէս կ'իշխեն աշխարհիս այլ և այլ տիրող գլուխները իշխանական գաւազանով վասն զի ընտանեկան կեանքին ու վարչութեան մէջ իշխանական սուր, ուստիկանութիւն և գաւազան չկա, այլ միայն սէր, խնամք և միութիւն»:

Հոյակապ են, ուսանելի, դաստիարակող իմաստուն Հայրիկի այս պահանջները: Նրա մտքովն անգամ չի անցնում, որ մարդը կարող է բռնակալ լինել և չարաչար ճնշել իր «կեանքն ու ընկերը», եթե ճանաչի քարոյապես, թե կինը իր «մարմին, իր սիրտ և հոգին է», միթե հնարավոր է, որ մարդը «հինգ-զինք և իր իսկ անձին ազատութիւնը իբրև օտարի բռնակալէ, և մինչև իսկ հարածէ, չարչարէ և խեղդէ կարծելով թէ իրաւունք ունի, որովհետև ինքն զօրաւոր է թէ քազկով, թէ բանիս»: Ամուսնության մեջ «Այդ ու կին մի մարմին է», ասում է Հայրիկը: Եթե մենք ընդունենք Առաքյալի այն միտքը, «թե կնոջ գլուխը այնն է», բայց ում մտքով կանցնի, որ «կինը նրա ոտքն է», խորհում է մեծ մտածողը: «Ո՛չ,—եզրակացնում է Հայրիկը,—կինը այդ մարդուն նուազագոյն մասն չէ, այլ նորա կողի բուն միջակէտն է, նորա արտին հոգոյն մօտ, յորմէ Արարչապետին իմաստութիւնը, խորհրդով մի ոսկր ստաւ և ամուսնական մարմինը լրացուց»: Եթե նույնիսկ այդ մարդը ավելի իրավունքներ ունենար ամուսնական կյանքում, միևնույն է, նա իրավունք չունի «խստութեամբ իշխել»: «Տիրապետութեամբ վարիլ, կամ կարծել թէ կինը իր ստացուածն է և կամ արծաթագին ծառայ»: Եթե տղամարդը զորություն ունի, «բռնուն են իր բազուկները», միևնույն է, խրատում է Հայրիկը, նա իրավունք չունի «ջարդել ու փշրել իր կողին մի տկար ոսկրը»: Ըստ Հայրիկի ամեն մի ամուսին պետք է իմանա, որ կինը իր ամուսինն է, «ցմահ դաշնակից ընկերն է, իր աշխատութեան հաւասար լծակիցն է... իր մահուան ու շիրիմին լացող ողբերգուն է», «իդ որք թողած գաւակների խնամատար մայրն է, իր յիշատակը անմահ պահող ջերմեռանդ այրին է»: Բայց այնուամենայնիվ այդ մարդուն ավելի պարտականություններ է տալիս Հայրիկը ընտանիքի և իր ժողովրդի հանդեպ, թերևս այն պատճառով, որ աշխարհիս իշխանական իրավունքը, սուրը, կովի ասպարեզը տղամարդկանց ձեռքումն է և «փառաց մրցակցակը նոքա միայն կընդունին... Հետևաբար՝ պարտաւոր են ընտանեաց համար մեռնիլ ինչպէս կմեռնին Հայրենեաց համար և որ քարոյական Հայրենիքը ընտանիքն է»: Բայց այս դեպքում անգամ Հայրիկը նորից կանգնում է կանանց շահերի պաշտպանի դիրքում. նա նշում է, որ «Այդերը միայն չեն մեռնիր,

կիներն ալ կմեռնին. Մի՞թէ չմեռան ու գերի չվարեցան Ե դարու հայոց առաքինի կուսակցը, որոց առաքինության հանդէս պատմագրելով կը հռչակէ սուրբ Եղիշէ Հայրն: Ուրեմն պետք չէ, նրա խորը համոզմամբ, բոլորովին տկար համարել «զկին, կարծելով թէ նա մի հողակերտ ու դիրաբեկ անօթ է»: Նա «երբեմն հրացեալ երկաթ կը դառնայ երբ սուրբ կրօնին, ամուսնոյն և զավակաց սէր զինքն կը բոցավառէ ու կը մղէ առ ամենայն վտանգ»: Բացի այդ, նա գտնում է, որ կինն էլ տկարամիտ չէ, նա էլ կարող է բարձրանալ գիտության ալ սասարեզներէ, բարձունքները, եթէ չունենա ընտանիքի և զավակների մեծ հոգսերը, միայն նրան պետք չէ մեկուսացնել աշխարհից ու ընկերային կյանքից, և որ նա էլ կարող է ըմբոստանալ: Նոր ժամանակների գիտության և ազատությունների մասին խոսելիս Հայրիկը նշում է, որ կինը հենց որ գրել-կարդալ սովորեց, նա ինքնուրուիքով լուծեց իր համարության հարցը և ճանաչեց իր իրավունքը: Բողոքեց ու հռչակեց աշխարհի առաջ, որ ինքը նույնչափ ազատության իրավունք ունի, որչափ տղամարդը: Նա «Այր մարդոց ընկերութեան մէջ հաւասար արժեք» պահանջեց: Եվ դա իրավացի է համարում մեծ հումանիստը: Նա գտնում է, որ կինը պիտի ճանաչի աշխարհի կյանքը, «մարդ-կային ընկերութեան հետ մտերմանալ, խորհիլ գիտնալ, մտածել սովորի, որպէսզի իր ամուսնու ճշմարիտ կենակիցը» լինի և ունենա այն բոլոր հատկությունները, ինչ որ տղամարդկանց բնական և ազատ իրավունքն է պահանջում, ուստի հարկավոր է, որ ամուսինները միշտ խորհրդակցեն միմյանց հետ բոլոր հարցերում, փոխադարձ հավատ ու վստահություն լինի նրանց մեջ, եթէ ոչ, ապա կստացվի «Բանդած օջախ»-ի մեջ նկարագրած աղետալի տեսարանը, որ անհոգ ու շռալ տանտիկինն իր շքեղ տանը բազմաթիվ հյուրերով շրջապատված լուտո է խաղում, երբ հանկարծ գալիս են ամուսնուն պարտքի համար բռնելու (Սունդուկյան) և տունը վերգրում: Նա դատապարտում է նման կանանց ու ընտանիքների կործանման պատճառ համարում:

Կանանց հարցի վերաբերյալ խիստ մտածված, ճիշտ ու խորապես տրամաբանական լուծումներ ու մտահանգումներ ունի Հայրիկը:

«Դրախտի ընտանիք» երկասիրության մեջ ուսանելի շատ բան կա նաև «Ընտա-

նեկան դաստիարակության զաւակաց», «Մայր և դայակ» և այլ գլուխներում, որտեղ նա վեր է հանում «մայրական առաջին ու մեծ պարտականությունները և երեխաների ընտանեկան կրթութեան և դաստիարակության մեծ խորհուրդը»:

Անշուշտ մեծ Հայրիկը քաջատեղյակ էր այդ մասին գոյություն ունեցող մեծ մտածողների ու մանկավարժների հայացքներին, որովհետև շատ մեկնաբանություններ ու պահանջներ համընկնում են ժամ ժամկ Ռուսոյի և Պետտալոցցու այդ շրջանի մեծ տարածում գտած մտքերին: Նա գտնում է, որ մայրը ամենից առաջ իր կաթով պիտի սնի զավակներին, ծանոթացնի նրանց բնության երևույթների և շրջապատի հետ, արթնացնի աստվածապաշտության գաղափարը նրանց մեջ: Ընտանեկան դաստիարակության գործը պիտի լինի երեխայի բնական հետաքրքրության զարգացման, նրան ուղղություն տալու, նրա մտավոր ու ֆիզիկական կարողությունների զարգացումը: Ծնողների չափազանց սերը և չափազանց խստությունը հավասարապես վնասակար են դաստիարակության գործում: Որովհետև առաջինը պատճառ է դառնում կամակորության և անտեղի պահանջկոտության, իսկ չափազանց խստությունը, մանավանդ մարդկային արժանապատվությունը նվաստացնող ծեծը ճնշում և ջլատում է երեխայի բնական աշխույժ ու զվարթ հոգին, որով նրա միտքը բթանում է, սիրտը կոշտանում և առհասարակ մի կրավորական էակ դառնում: Այս պահանջներն ավելի քան այժմեական են հնչում:

Այնուհետև բարոյական դաստիարակության մեջ Հայրիկը բարի օրինակ է պահանջում, քան խրատ, և այս առիթով երկար խոսում (վերջին գլխում)՝ երևան հանելով այն բոլոր ախտերը, որ հայ ընտանիքի շեմքից ներս են մտել և օրեցօր անում են, ժառանգաբար որդկոց-որդի անցնելով: Հայ ընտանիքն այդ ախտերից ազատելու, նրան բարոյապես բարձր տեսնելու մեծ հոգան էր, որ առիթ ծառայեց Խրիմյան Հայրիկի «Դրախտի ընտանիք» հրաշալի աշխատության աշխարհ գալուն: Այս երկասիրությունը մեծ սիրով ընդունվեց ժամանակի հայ հասարակության կողմից, և այն չի կորցրել իր նշանակությունը նաև մեր օրերում: Լուսավոր, իմաստուն, ճշմարտացի հայացքներով լի է «Դրախտի ընտանիք»-ը:

